No. १३४९

Title प्रागभाव विचार:

Author ×

Extent ३ Age ×

Subject न्याय शास्त्र

प्रागभावविचारः

१३४५

प्रागभावविचारः

श्रीमद्विघ्नेश्वराय नमः। अथ प्रागभावमानमिति यदुक्तं तन्तुकपटसमवायस्य संयोगनाशात्संबन्धो
ग्रान्तं तु कपटद्वयोस्पष्टिस्तत्र तन्तुद्वयो दैत्तानि पयसा य प्रागभावसिद्धिः। पंचाग्रास्य-ग्रा तंत्र नो विनिरुक्तम्
हेतुत्वे गौरवात् तन्तुत्वं तन्तुकपाले तथा तन्तुसंस्कृतानि तन्तुत्वं नाश्रियस्यापि हेतुत्वात् द्वे स्मसंयो
गानन्तरसहकारिणः तन्तुकपाले तत्त्वाच्चिदृष्टानि पयसा य प्रागभावसिद्धिः। कार्यत्रयसमस्य कारणत्वे संबद्धेन
वरमसंयोगमात्रहेतुत्वे नापि संभवाद् द्विक्यप्रकृतानि तत्र नो युगपत्संयोगे तन्तुत्वकारणत्वात्त्विः
सर्वसंयोगनाश्यान्तरात्स्पष्टमेव तन्तुपटानन्तरं ज्ञाने तत्रैव संयोगानां वियुक्त हेतुत्वे गौ
रवात्प्रागभावसिद्धिः। न तत्र संयोगे वैजात्यमेव कुलत्वानीति त्वेन तन्न व्याप्य कार्यादि तन्म
नावच्छेदकजातिकल्पने गौरवात् प्रत्रवद्धित्रिसंयोगे रखवाचिते। परन्तु रवैडपटोत्पत्तिस्तत्र
घास्य तन्तुवैजात्यकल्पने तु न रससंघापत्तिरेकत्वे तन्तुन दृष्टानि घामकता संस्त्रवति नेवनाव
नीलतुमनिवर्जकलाविशेषावच्छेदेन हेतुः। नानारूपापत्त्या बुद्धिमान नानावच्छेदकत्वे स्वाले प्रागभावसि

वहेतुत्वेनसिद्धोपिस्यात् । एवमपिघसामानाधिकरण्यस्यकार्यगतवकुत्वस्यलेपिबाधः । एतेनोपादानप्रत्यक्ष
पि२ जन्यकेवहेतुत्वाविवक्षमहत्त्वेपारत्वेनस्यास्यात्वात्वेत्वादिमात्रगोचरत्वात्वित्यमात् । अतीन्द्रियसवायाप्यादो
चनादृत्यवकुत्वविनोचापादानप्रत्यक्षः स्ववत् यासंभवः । प्रदिव्या वयविपरिमाणादंअती
न्द्रियपीम्वरांचेत्र्या हेतुद्विजवकुत्वोनोपतनस्मैकमेवात्मयोनानुनात्मत्वंनहो ओपादानप्रत्यक्षस्यतेनद्व
पादेयापरिच्छिन्नाविच्छेत्रापत्तेयाऽनित्प्रसक्तमिति । घिमात्पत्तेनेदापिधृत्विनाना वकुत्वोनांप्रत्यक्षेका
र्त्तीनोवृत्तिदत्तेदानिगनानामापत्ते कोनोहेतुत्वेमोरवादेव प्रागभावसिद्धिरिति । मैवंसाम
र्थ्यनावच्छेदकावच्छिन्नमापत्तेनापाए वोपगमात् तत्रत्वस्य वस्तपस्ये कार्यतावच्छेदकद्व
स्याः का र्यानुरोधेन सामान्यकार्ये कारणमात्रस्यैकस्य स्वीकारात् । अत्र नन्वसदापकादस्येका त्व२
त्वास्यद्देश्या ... त्वेनान्तरितविच्छेन्नसामान्यकारणतावच्छेदकाकोनांहेतुत्वात्प्रवी
कागानूनाहितनत्रसरस्पाकृमिकूतापनेत्तरितिवेदस्मैवेनिश्चेवस्तु नधि प्रागभा वस्वीकारस्याद्यत्वात्पदाहक:
वधित्वाद्युनादृत्वोविशेषकारणत्वोनेरस्मै

ईदृशसमग्रीसत्वेऽवश्यं तत्तत्पटोत्पत्तिरिति निश्चयस्तत्तद्विशेषकारणताकल्पनेऽप्यस्त्येव । तासां तुर्वेमपटवान्तुर्याप नि:१
याजनकत्वं तत्वादिसत्वेऽवश्यं पटोत्पत्तिरिति तु संभवति । किंच बहुत्वस्य गुणैर्विषयताविशेषरूपत्वे या बहुत्व खे२
ता बत्तावत्त्विष्टमेकमित्येवं तत्तत्कार्याणां देशनियमाय बहुत्वानां प्रामाणिकत्वेन चाश्रीयतां संभवतिच ।
स्मदीयानां प्रायशोऽन्त्यमत्वादस्मात्पर्याप्तत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणताघटितव्यापकता श । तित्वाच
म्वरीयाणामेवतत्तदुपादेयावच्छिन्नविशेषणयातन्तत्तलियामकत्वं । अनंतप्रागभावदेशकालसंबंध
तत्तत्कार्यकारणभावाद्यपेक्षया लघुत्वात् उपादानप्रत्यक्षत्वादिना हेतुकारणताकल्पत्वात्तलिमकृत्
कुसुमांजलिकारिकाव्याख्याने विस्तरः । यत्तु तत्पटादिहेतुः कश्चिदनादिभाव एवास्तु । तस्याभा
वत्वे प्रतियोग्यनुयोगिभावकल्पने गौरवादिति तत्तुच्छं । अनादेर्भावस्यनाशानुपपत्तेः पटादि
वसन्नापि इति चेत्तु पटादेनाशत्वाभावात् । किंच ध्वंसप्रतियोगित्वेसतिसत्वं समवेतत्वं वा ध्वजन्
तावच्छेदकं कत्वंस्यानादित्वे समवेतसभावत्वं तु समानायेकार्थसमवायाभ्यां सत्ताख्येपि हिन्दुत्वं
मिलि न्यो १

चात्तद्भाववत्त्वाभावत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यमितिजिज्ञिलं वेदांतिभिरितिवाच्यांऽव्याप्तिप्रसङ्गात् स्योक्तभाववत्त्वाभावस्यवाऽभा
वत्त्वस्यप्रामाणिकत्वात्सुत्पन्नपुनरुत्पादवारणायतादात्म्येनकार्यत्वावच्छिन्नंप्रतिप्रतियोगितयाप्राग
भावस्यहेतुत्वात्प्रागभावितिसर्वकालावच्छेदेनविषयतासानादिवत्प्रतियोगिनिप्रागभावस्यसत्त्वान्ना
नुपपत्तिःध्वंसंप्रतिजन्यभावत्वेनहेतुत्वेनध्वंसप्रतियोगित्वंतत्त्वस्यस्वनियामकत्वात्कार्यघटितरूपेणजन्यत्वं ४
स्यथासिद्धेश्च।किंतुप्रागभावप्रतियोगित्वमितिप्रागभावतदभावयोःसिद्धिरित्यप्याहुः।जन्यसत्त्वेन त्व ५
सत्त्वेनवाध्वंसच्छिन्नत्वविशेष्यतत्कहेतुत्वमेवेत्युक्तं आश्रयासमवायिनाभूतादिविशेषाभावान्नगगना
देर्नाशः।ध्वंसवत्त्वेनध्वंसमतानांस्वजन्यतत्त्वद्रव्यप्रागभावसंबंधेनहेतुत्वाद्देशकालनियमोपपत्तेः।सं
बंधत्वेनप्रागभावसिद्धिरितिमतमप्ययुक्तंस्वसमानाधिकरणान्यतमत्वेनविशेषणेनापिहेतुत्वसं शिरंवंदे
भवच्छेनचेवमप्येतत्स्पष्टोपत्त्यापत्तिः।चरमसंयोगेनसंयोगांतरस्यचिवनाशेपिपटांतरजननाव
च्छालावच्छिन्नान्यतमत्वस्यसंसर्गत्वेतुचरमस्यान्यस्यवाहेतुत्वेविनिगमकाभावः।विजातीय
इत्वरीयाणांमेववाध्वंसावच्छिन्न... नं। ८

संयोगत्वेनहेतुत्वेपितंत्वादीनामपिहेतुत्वेविनिगमकाभावइतियाच्यंतत्वेनैवतत्कालावच्छिन्नान्यतमत्वसंसे
र्गवंधेनतत्वाद्युपत्तेः। मिथ्याबाभेस्वनामामेनैतत्स्यादृष्टहेतुत्वयालाघवादाधतत्वज्ञानप्रागभावस्यैवसि क.स्प.२
द्धिरितिमैत्थमहोपाध्यायमतं तत्रकिंच आद्यत्वंस्वसमानाधिकरणतत्त्वज्ञानानाधारत्वंचेत्प्रतिपुरुषं
भेदेननानाकार्यकारणभावापत्तिः। नचाद्यत्वंजातिविशेषःकाशीमरणादिजन्यतावच्छेदकजात्यासां
कर्यात्। कारणीभूतवासनायामेवमोक्षविरोधित्वात्चसतिलाघवेकारणबाहुल्यस्यादोषत्वात्। अप्रपवासना
नुभवध्वंसएवेतिमहत्तोमतंतन्नहि अप्रसिद्धसिद्धत्वसाधनतोमहानेवायिफलत्वमेवेतिकिमतिप्रसक्त्या
नुप्रसक्तेर्यास्तुगुरुचरणास्तु। छिन्नसंयोगादिसाधारणत्वघनिष्ठजातित्वविशेषे एककार्यत्वावच्छिन्नंप्रतितत्
त्तत्त्वेहेतुत्वादित्वेनियमइत्याहुः। अत्रकार्यत्वंजन्यमात्रस्यकालत्वैकालिकेनघटत्वादिरूपत्वयानाना
विधंसुमतिनियतंचेत्तुकार्यतावच्छेदकत्वंदाससत्वानिवेशे एकत्वैकैककार्यत्वंसितिचेत्तुअवच्छिन्नसमवेत
त्वरूपंवेत्यप्रसिद्धिरप्यर्थवानेवयुक्तमितिममाभाति। तेनकार्यत्वस्यमानास्यानत्वेय अप्रसिद्धित्वमेवनसम्यगित्य

त्यस्मादाक्षेपोऽयास्तः इदं तु बोध्यं। व्यक्तिस्थानीयापत्तिसत्वे बहूनां तंतूनां ह्युगपदुत्पन्नमात्रासंयोगादु
त्पन्नपटस्य नानासंयोगनाशान्नष्टस्य पुनस्तेषामेव तंतूनां संयोगांतरात्पटांतरोत्पत्तिकालेऽत्पा
वारणाय प्रागभावसिद्धिर्दुर्वारा। न च भाविपटांतरस्य प्राक्तनपटोत्पत्तिकालेउत्पत्तिस्तु वा त्विदुर्वारा।
३ न च प्राक्तनपटध्वंसस्य हेतुत्वाद्धेतुत्वविशेषस्य हेतुत्वाद्वा। न चैवं प्राक्तनपटेऽपि वहुत्वविशेषो हे
तुरस्तु न प्रमतेत ह्युत्वस्याग्रेऽपि सत्वात्तत्तत्कालावछिन्नवहुत्वस्य हेतुत्वे गौरवात्तद्वा एतात्
प्राक्तनानंतपटस्य हेतुपुनरुत्पत्तिवारणाय कार्यत्वावछिन्ने प्रागभावहेतुत्वस्या एकस्या एव
कल्पनौचित्यात्। अत्र कश्चिदुदासीनमादाय कपालवहुत्वस्य हेतुत्वापत्तेश्च। एतेन तत्तत्का
लावछिन्नाद्यतत्कपालसंबंधेन चरमसंयोगादिहेतुत्वमप्यपास्तं। अप्राकाशादिकमादाया शिवं वंदे
न्यतमत्वस्यापि तत्वापत्तेश्च। न च प्रागभावेऽप्येवं दोषः। तत्तत्प्रागभावस्यैकत्वात्प्रागभा
वत्वेनैव हेतुत्वात् इति दिक्॥ ॥ ॥ सांबं वंदे ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः